

ABSTRACTION OF THE SIGN IN THE UZBEK LANGUAGE

Muhayyo Khakimova

Associate Professor, Doctor of Philology

*Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi
Tashkent, Uzbekistan*

E-mail: mabdullajonova2002@mail.ru

ABOUT ARTICLE

Key words: abstraction, metaphor, cognitive metaphor, metonymy, nomination, polysemy, lexical meaning development.

Received: 02.05.22

Accepted: 04.05.22

Published: 06.05.22

Abstract: is one of the greatest achievements of humanity. As a result of the process of abstraction, thinking became easier, understanding came into being, language was formed. There will be an abstraction process based on any language. This article analyzes the beginning of abstract symbols of words in the Uzbek language. The development of national consciousness, semantic meaning in such cognitive metaphors is clearly illustrated by examples.

ЎЗБЕК ТИЛИДА БЕЛГИНИНГ АБСТРАКТЛАШУВИ

Муҳайё Ҳакимова

Доцент, филология фанлари доктори

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
Тошкент, Ўзбекистон*

E-mail: mabdullajonova2002@mail.ru

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: абстракция, метафора, когнитив метафора, метонимия, номинация, полисемия, лексик маъно тараққиёти.

Аннотация: инсоният эришган энг катта ютуқлардан биридир. Абстракция жараёнининг натижаси ўлароқ фикрлаш осонлашди, тушунча вужудга келди, тил шаклланди. Ҳар қандай тилнинг асосида абстракция жараёни мавжуд бўлади. Ушбу мақолада ўзбек тилидаги конкрет белги ифодаловчи сўзларнинг абстракт белгилар ифодавай бошлаши таҳлил қилинган. Бундай когнитив метафоралардаги миллий онг, семантик маъно тараққиёти мисоллар билан аниқ очиб берилган.

АБСТРАКЦИЯ ЗНАКА НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Мухайё Хакимова

Доцент, доктор филологических наук

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

E-mail: mabdullajonova2002@mail.ru

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: абстракция, метафора, когнитивная метафора, метонимия, номинация, полисемия, развитие лексического значения.	Аннотация: является одним из величайших достижений человечества. В результате процесса абстрагирования стало легче думать, появилось понимание, сформировался язык. Будет процесс абстракции, основанный на любом языке. В данной статье анализируется начало абстрактных символов слов в узбекском языке. Развитие национального самосознания, смыслового значения в таких когнитивных метафорах наглядно иллюстрируется примерами.
---	---

КИРИШ

Метафоранинг алоҳида турида абстракт маъноларни конкрет тушунчалар орқали ифодаланиши хусусидаги қарашларни атоқли испан адиби ва файласуфи Хосе Ортега-и-Гассет ўзининг машҳур «Икки буюк метафора» номли мақоласида илгари сурган. Унинг фикрича, метафоранинг иккинчи турининг моҳияти абстракт психик ҳолатларни конкрет маъноли сўзлар орқали метафорик номлашдан иборатдир. Мазкур мақолага ўзбек тилишунослигида Н.Маҳмудов муносабат билдирган. Хусусан, «Адибнинг кузатишича, метафоранинг иккинчи хил қўлланиши кўпроқ психик, абстракт тушунчаларни ифодалаш билан боғлиқ. Психик объектларни номлашигина эмас, ҳатто тасаввур қилишининг ўзи ҳам қийин, уларнинг жисмоний ўлчовлари йўқ. Масалан, қалбнинг туби деганда туб сўзи ифодалаган жойни, демак, маънони конкрет тасаввур қилиш мушкул, албатта, идишининг туби ифодасида англаган жой аниқ, айти сўз тегишли ассоциация асосида психик объектга кўчирилган ва уни тасаввур қилишига имкон яратган. Адибнинг таъкидлашича, худди шу ерда метафоранинг билишидаги теран ва муҳим вазифаси намоян бўлади, “метафора фақат номлаш, ифодалаш воситаси эмас, айти пайтда тафаккурнинг муҳим қуроли эканлигида кўринади».

АСОСИЙ ҚИСМ

Ўзбек тилида конкрет белги ифодаловчи лексемалар абстракт белги ифодалашни кўп кузатилади. Бунда мураккаб ҳисобланган абстракт белги осонроқ бўлган конкрет белги орқали аниқроқ тасаввур қилина бошлайди. Бу каби когнитив метафораларни қуйида кўриб ўтамиз.

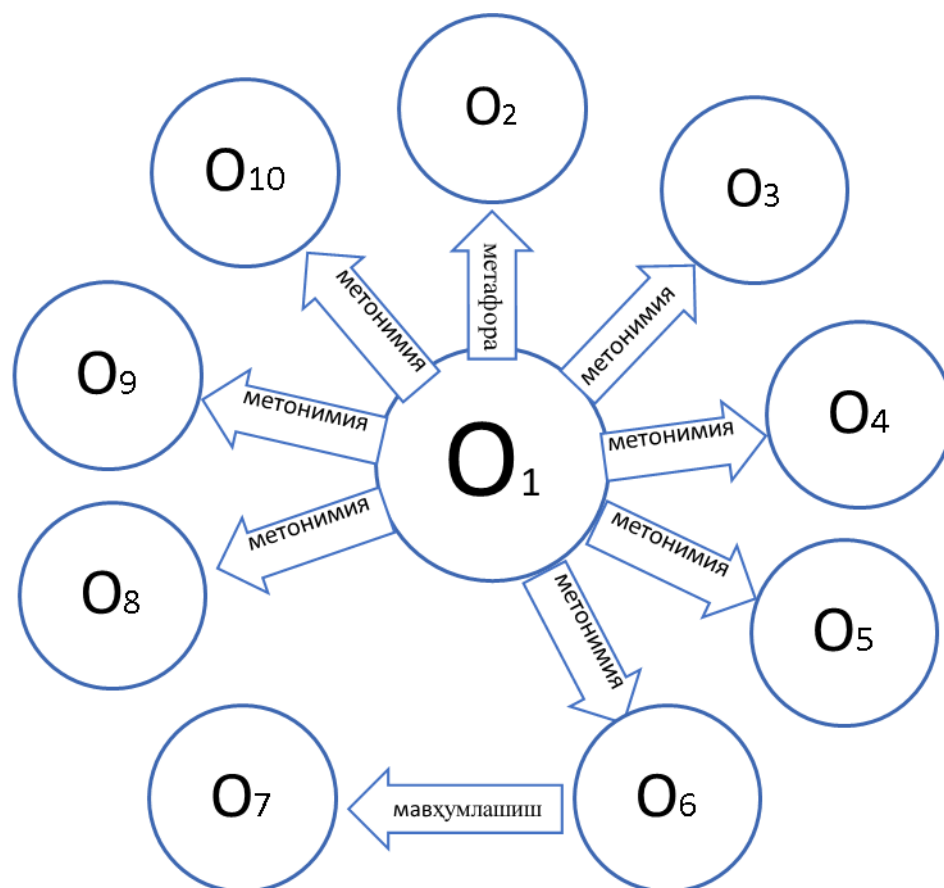
Белгининг абстракциялашишига *енгил, оқ, қора, нозик, оғир, яқин* сўзларининг маъно тараққиётини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Масалан, «енгил» лексемасининг бош маъноси вазнининг камлигини билдиради. Ушбу конкрет маънонинг тараққиёти натижасида асосида эса *енгил сезмоқ, енгил муҳит* каби контекстларда реаллашувчи «руҳан эркин, тетик ҳолатли, ёқимли ҳис-туйғули» маъноси, *енгил фикр, енгил мулоҳаза* каби бирикмаларда ойдинлашувчи «жиддий, расмона бўлмаган, енгил-елпи» маъноси, *енгил аёл, енгил бўлма* каби қуршовларда намоён бўлувчи «юзаки фикр юритадиган, ўз иши, гап-сўзига жиддий эътибор билан қарамайдиган; оёғи қинғир» маъноси шаклланган.

Нозик лексемасининг бош маъноси инсон ҳажмининг меъёрдан озлигини ифодалашни маълум. Унинг «мулойим, майин, назокатли» маъноси абстракциялашиш орқали ҳосил бўлган.

Оқ лексемасининг маъно тараққиётини кўриб чиқамиз. «Оқ» лексемасининг лексик маънолари:

1. *сфт. Қор, сут, пахта рангидаги. Оқ дока. Оқ нон. Оқ қоғоз.*
2. *Оқ тусга мойил, тиниқ. Оқ бадан. Оқ юзли.*
3. *Оқлик. Оққа етмоқ.*
4. *Ароқ. Оқидан ичмоқ.*
5. *Чор Россияси подшосига тегишли; унинг тарафдорлари; контр-революцион.*
6. *Охирги, тоза (қулдан чиқариш ёки пардозлаш учун қилинган охирги иш ҳақида). Оққа кўчирмоқ.*
7. *Гуноҳсиз, шаънига доғ тушмаган; тўғри, ҳақиқат. Текширамиз: оқни оққа, қорани қорага ажратамиз.*
8. *Оқарган тук, мўй. Сочнинг оқи.*
9. *Кўзнинг қорачиқни ўраган, тиниқ рангли, шаффоф қисми.*
10. *Тухумнинг оқсил моддаси. Оқини емоқ. (ЎТИЛ, 5 жилдли, 3-жилд, 187-бет).*

Оқ лексемасининг маъно тараққиётини шартли равишда қуйидагича белгилаш мумкин. Зеро, миллатнинг қайси маънони қачон ва қандай боғлиқлик асосида ҳосил қилганини аниқлаш мушкул ва ҳатто, иложсиздир.

1 – расм. **Оқ лексемасининг маъно таракқиёти**

Оқ лексемасининг «Гуноҳсиз, шаънига доғ тушмаган; тўғри, ҳақиқат» маъноларини ифодаловчи 7-маъноси 6-маъносидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Оқ лексемасининг 6-маъноси «Охирги, тоза» маъноларини англатиб, асосан, қоғозга нисбатан қўлланади ва *оққа кўчирмоқ, оққа ёзмақ* каби асосий лексик контекстда реаллашади. Агар 7-маънонинг «доғ тушмаган» ва 6-маънонинг «ёзилмаган» семемаларини қиёсласак, буларнинг бирдан иккинчисини келиб чиққан, дейиш мумкин. Зеро, халқимизда боланинг қалбини ёзилмаган оқ қоғозга ўхшатилиши ҳам фикримизни далиллайди. Шунда 6-маъно конкрет денотатлар учун қўлланади: қоғоз ёки шувоқ учун. 7-маъно эса абстракт тушунчани ифодалайди.

Белгининг абстракциялашувини *муз* лексемаси мисолида ҳам кузатиш мумкин. *Муз* сўзи тўртта маъно англатади:

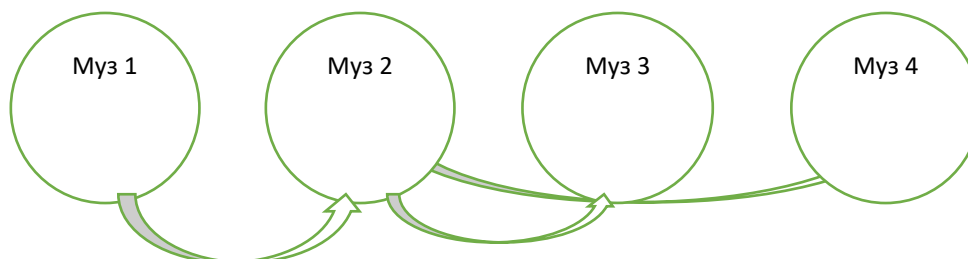
1. Сувнинг ноль даражагача совиши натижасида қотган ҳолати; ях. *Муз парчаси. Муз ёрмоқ.*
2. Муз каби совуқ. *Унинг бошига муз югуриб, асаблари тиришиди.*
3. *Кўчма с. т.* Жуда совуқ, ёқимсиз нарса, одам ва ш. к. ҳақида. *Сухбат муз бўлиб кетди. Меҳмонлар ичкиликка зўр беришиди.*

4. *От. Совуқ. ..эллика яқин киши беш-ўнтадан навбат билан кириб-чиққунча, оёғимдан муз ўтиб кетди (ЎТИЛ, 5 жилдди, 2-жилд, 629-бет).*

Муз лексемасининг 3-маъноси абстракт бўлиб, ўзбек халқи ёқимсиз абстракт белгини совуқ белгисига ўшатиши асносида мазкур маъно шаклланган. Бу ўринда ўзбек халқи яшаш жойининг географик ўзига хослиги, иссиқсевар миллат эканлиги белгиловчи аҳамиятга эга бўлган. Муз лексемасининг маъно тараққиётини куйидаги жадвал орқали кўриш мумкин:

1-жадвал. Муз лексемасининг маъно тараққиёти

Муз 1	Муз 2	Муз 3	Муз 4
Предмет	Белги	Белги	предметлашган белги
сувнинг қотган ҳолати	-		
Совуқ	Совуқ	ёқимсиз	Совуқ
метонимия		абстрактлашиш	
Метонимия			

2 – расм. “Муз” лексемасининг маъно тараққиёти

Белги маъноли сўзларнинг маъно тараққиётини таҳлил қилар эканмиз, абстрактликнинг ҳосила маъноларда акс этиши ўлчов номларида ўзига хос кечади. Маълумки, -лик аффикси билан ясалган ўлчов номлари от сўз туркумига хос бўлса-да, маълум бир белгини англатади. Яъни «катталиқ» предметни эмас, ҳажм жиҳатдан катта белгисини англатади.

Предметнинг ўлчовини билдирувчи лексемалардан -лик ёрдамида ҳосил бўлган *катталиқ, кичиклик, узунлик, баландлик, настлик, оғирлик, енгиллик* каби лексемалар конкрет ва абстракт маъно англатиши масаласи чуқур илмий таҳлилни талаб қилади. *Тена, наст, чуқур* каби предметнинг вертикал ўлчовини белгиловчи сўзларга -лик аффиксининг қўшилиши билан ҳосил бўлган *настлик, теналиқ, чуқурлик* рельефонимлари конкрет номлардир. Зеро, улар бевосита кузатиш мумкин бўлган, яхлит объектни номламоқда.

Оғирлик сўзининг семантик структурасига назар ташласак, унда конкрет ва абстракт маъноларнинг мавжудлиги, бири иккинчисидан шаклланганлигини кузатиш мумкин:

1. Вазнининг ортиқлиги: *тошнинг оғирлиги*.
2. Қийинлик, мушкуллик: *масаланинг оғирлиги, тестнинг оғирлиги*.
3. Жисмларнинг ерга тортилиш кучи: *оғирлик ўлчовлари*.
4. Ташвиш, малоллик: *оғирлиги тушмоқ*.
5. Қийинчилик, азоб-уқубат: *кунларнинг оғирлиги, ҳаётнинг оғирлиги*.
6. Ўзини тута билиш, сиполик, босиқлик, вазминлик: *Кимнинг номуси, кимнинг ақли, кимнинг сабри, оғирлиги уни шармандаликдан қутқариб қолди? (ЎТИЛ, 5 жилдди, 3-жилд, 200-бет)*.

Мазкур маъно таракқиётининг бир йўналиши нарса ҳажмининг ортиқлиги, яъни оғирлиги уни кўтаришдаги қийинчиликка, мушқинликка асосланган. Нарсанинг оғирлиги қанча катта бўлса, уни кўтариш шунча қийин бўлади. Шу йўсинда масаланинг мушқунлиги, малоллик, азоб-уқубат каби 2-, 4-, 5- маънолари шаклланган.

Ўн бир ёшлиқ Темур, тўққиз ёшлиқ Қобил ва Анварларни тарбия қилиш оғирлиги Нодиранинг устига тушди. Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» асаридан олинган мазкур гапда *оғирлик* сўзи «қийинлик» маъносида келмоқда. Шу асардан олинган ушбу матнда эса «ташвиш, малол» маъноси реаллашган:

— *Юра берайлик, — деди Раъно юзини четка ўгирган ҳолда, — уларга нима оғирлиги бор?*

Раънонинг бу сўзи Анварнинг устидаги юкни кўтариб ташлагандек бўлди (А.Қодирий. Меҳробдан чаён).

Кейинги гапда эса *оғирлик* лексемасининг «азоб-уқубат» маъноси реаллашган: *Унинг бу кунларда кечириб турган холи жуда оғир, бу оғирлиқ устига Раънонинг мазлумона ёрдам сўраб киноялар ёзиши яна аламлик эди* (А.Қодирий. Меҳробдан чаён).

Нарса вазнининг оғирлиги қанча катта бўлса, унинг ҳаракати шунча кам бўлади. Яъни катта вазнли нарсанинг тортилиш кучи катта бўлади ва унинг ҳаракати шунча секин бўлади. Соддароқ қилиб, айтганда, оғир тошни силжитиш жуда ҳам қийин. Ўзбек тили эгалари мазкур белги асосида «вазмин, босиқ, сипо» абстракт маъносини ҳосил қилганки, бу инсоннинг яхши фазилатларидан биридир. Вазмин одамда оғир тош каби тили, хатти-ҳаракатлари, «эмоциялари тезлиги» кам бўлади. Ушбу фикримизни қуйидаги матндаги *оғир* ва *енгил* сўзларининг қўлланиши билан исботлаш мумкин:

— *Пойтахтни сенга, сени Халлоқи оламга инониб кетяпман, — деди ниҳоят амир.*

— *Аммо хавотирим бор, — амир шундай деб ўзлига савол назари билан тикилди.*

— *Нимадан? — деди амирзода ажабланиб.*

— *Енгилсан. Бошбошдоқликка мойилсан. Хукми ўтказмоқда ожиз бўлиб қолмасмикансан? Хукми ўтказмоқ учун қаттиққўл, **огир** бўлмоқ даркор. Кўнгилбўшлик фуқарони тўзитиб юборади* (Тоҳир Малик. Савоҳил).

Катталиқ, кичиклик, узунлик, қисқалиқ, огирлик, енгиллик, баландлик, пастлик каби лексемалар англатаётган лисоний маъноларнинг конкрет ёки абстрактлигини аниқлаш қийин ва ҳатто, иложсиз. Зеро, ушбу лексемалар томонидан номланаётган белги конкрет моҳиятлар учун ҳам (тоғнинг катталиги, тошнинг оғирлиги, арқоннинг узунлиги, дарахтнинг баландлиги), абстракт моҳиятлар учун ҳам (вазифанинг катталиги, масъулиятнинг оғирлиги, фикрнинг қисқалиги, тафаккурнинг пастлиги) бирдай қўлланади. *Катталиқ* бирор бир нарсанинг ҳажм, кўлам, даража жиҳатдан меъёрдан ортиқлигини билдиради. Бирон бир нарсанинг ҳажм, кўлам жиҳатдан катталигини кўриш орқали сезиш мумкин: *бинонинг катталигини кўрдим*. Худди шу тариқа *кичиклик, узунлик, қисқалиқ, баландлик, пастлик* каби белгиларни бевосита кузатиш мумкин: *уйнинг кичиклигини кўрмоқ, арқоннинг узунлигини кўрмоқ, йўлнинг қисқалигини кўрмоқ, бинонинг баландлигини кўрмоқ, дарахтнинг пастлигини кўрмоқ*. Шу нуқтаи назардан кузатиш мумкин бўлган мазкур белги номларини конкрет номлар дейиш мумкин. Лекин катталиқ, кичиклик, узунлик, қисқалиқ, баландлик, пастлик алоҳида олинган объектнинг ўзига хос белгиси эмас. Ушбу белгилар ёки маълум бир меъёр билан ёки бир-бирига нисбатан олинадиган объектлар билан шартлангандир. Арчанинг яшиллиги унинг статик, бошқа объектлар таъсирисиз фақат ўзига хос белгисидир. Ушбу белгини бевосита кўз орқали кузатиш мумкин. Арчанинг баландлигини билиш учун эса уни маълум бир бошқа бир объект билан ёки маълум бир меъёр билан таққослаш, яъни ўлчаш лозим. Бундай кузатиш, таққослаш ва у орқали ҳукм чиқариш бу бевосита кузатишдан анча мураккаб бўлган ақлий идрок жараёнидир. Шу ўринда иккита бир-бирини инкор қилувчи ҳолатга дуч келамиз. Бир томондан *катталиқ, кичиклик, узунлик, қисқалиқ, баландлик, пастлик* каби ўлчов номлари ифодалаётган белгиларни кўриш мумкин бўлса, иккинчи томондан ушбу белгилар аввал ҳиссий, кейин ақлий мушоҳада орқали идрок этилади. Демак, ўлчов номлари ифодалаётган белгилар ҳиссий ва ақлий билишнинг ҳамкорлигида идрок этилади, деган мулоҳазага келиш мумкин. Бундай ҳамкорликда анланувчи белги номларини эса конкрет ва абстракт сўзлар ўртасидаги оралиқ ҳодиса сифатида баҳоладик. Худди шу каби *огирлик, енгиллик* лексемалари номлаётган белгини ушлаб кўриб ҳам билиш мумкиндек туюлса-да, у ҳам ақлий жараён маҳсулидир.

ХУЛОСА

Предметнинг ўлчовини билдирувчи сифатлардан -лик аффикси орқали ясалган *катталиқ, кичиклик, узунлик, қисқалиқ, оғирлик, енгиллик, баландлик, пастлик, торлик, кенглик* сўзларининг барчаси полисемантик бўлиб, ҳосила маънолари орасида абстракт маъно ёки маънолар мавжуд. Бунга нарсаларнинг ўлчовларини инсон характери, хусусиятларига ўхшатишимиз асос бўлган. Ушбу фикримизни қуйидаги мисралар билан далиллаш мумкин:

Тор кўнгуллик беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,

Тўқсон икки бовли ўзбак юртидур, тенглик қилинг (Турди Фароғий).

Енгиллик сўзининг абстракт ҳосила маънолари хусусида фикр юритар эканмиз, тўлиқ бўлмаган энантиосемияга дуч келамиз. Мазкур сўзнинг семантик структурасида *енгилликни ҳис қилмоқ каби контекстларда ойдинлашувчи «руҳиятдаги ёқимли ҳолат, хуш кайфият»* ва *енгиллик қилмоқ* каби қуршовларда реаллашувчи «оқибатини ўйламай қилинган ҳаракат, енгилтаклик» маънолари мавжуд. Бу икки семеманинг бирида ижобийлик, иккинчисида эса салбийлик коннотатив маънолари мавжуд бўлиб, коннотатив энантиосемияни вужудга келтиради. Худди шу ҳолат «оғир», «пастлик» лексемаларида ҳам кузатилади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2017. – Б. 119-120.
2. Ортега-и-Гассет Х. *Две великие метафоры / Теория метафоры.* – М: Прогресс, 1990. – С. 68-81.
3. Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. – М.: МГУ им.Ломоносова, 1997. – 320 с.
4. Шарипова К. Словообразующие аффиксы –лик, -ли, -чилик в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1972. – 28 с.
5. Шаумян Себастьян. Абстракция в современной лингвистике// Вопросы языкознания. 2002, №1. – С. 34-57.
6. Hakimova M. Leveling lexical abstraction in uzbek language. Anglisticum. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies. May, 2019.
7. Hakimova M. Synesthetic metaphor in uzbek language. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). 2021. Volume 10. Page. 495.